

УДК 340.6:343.985.7:344.13: 343.341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.9>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗНАТЬ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Бурнос О.О.,

*аспірант науково-дослідної лабораторії
з проблем криміналістичного забезпечення
та судової експертології ННІ № 2
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9640-5511>*

Бурнос О.О. Актуальні питання використання знань судової медицини під час розслідування жорстокого поведіння з військовополоненими та цивільним населенням.

У статті розглянуто актуальні питання використання знань судової медицини під час розслідування жорстокого поведіння з військовополоненими та цивільним населенням. Акцентовано на винятковому значенні використання таких спеціальних знань під час розслідування досліджуваних воєнних злочинів у зв'язку з особливостями способу їх вчинення, що часто пов'язаний зі спричиненням тілесних ушкоджень і настанням смерті потерпілих. Встановлено, що проведення судово-медичної експертизи належить до переліку невідкладних слідчих (розшукових) дій, метою першочергового проведення якої є своєчасний збір і збереження доказів під час документування таких воєнних злочинів. Визначено призначення та напрямки використання судово-медичних знань під час документування та розслідування досліджуваних деліктів, що крім проведення судово-медичних експертиз включають залучення судових медиків до проведення слідчих (розшукових) дій, в тому числі з метою надання допомоги під час вилучення біологічних зразків для подальших експертних досліджень. З'ясовано види судово-медичних експертиз, що можуть призначатися у таких провадженнях, та надано орієнтовний перелік питань, які вирішуються під час проведення експертних досліджень в межах кожного з визначених видів. Зосереджено увагу на ускладненнях, які виникають під час використання знань судової медицини, зокрема під впливом особливих умов воєнного часу. Крім безпекових ризиків, такими визнано: *недоліки нормативно-правового урегулювання судово-медичної діяльності, неналежна організація структури судово-медичних установ, недоліки матеріально-технічного та кадрового забезпечення, а також низький рівень знань щодо спроможностей та потенціалу судових експертиз у працівників слідчих органів.*

Ключові слова: воєнний злочин, судово-медична експертиза, експерт, слідчі (розшукові) дії, розслідування, документування, спеціальні знання.

Burnos O.O. Current issues of using knowledge of forensic medicine during an investigation of cruel treatment of prisoners of war and the civilian population.

The article deals with topical issues of using knowledge of forensic medicine during an investigation of cruel treatment of prisoners of war and the civilian population. Emphasis is placed on the exceptional importance of using special knowledge during the investigation of the investigated war crimes in connection with the peculiarities of the way they were committed, which is often associated with causing bodily harm and the onset of death of the victims. It was established that conducting a forensic medical examination belongs to the list of urgent investigative (search) actions, the primary purpose of which is the timely collection and preservation of evidence during the documentation of such war crimes. The purpose and directions of using of forensic medical knowledge during documentation and investigation of investigated crimes, which, in addition to conducting forensic medical examinations, include the involvement of forensic doctors in conducting investigative (search) actions, including for the purpose of providing assistance during the extraction of biological samples for further expert

research. The types of forensic examinations that can be prescribed in such proceedings are clarified, and an approximate list of issues that are resolved during expert research within each of the specified types is provided. Attention is focused on complications that arise during the use of forensic medicine knowledge, in particular under the influence of special conditions of wartime. In addition to security risks, the following are recognized as: deficiencies in the regulatory and legal regulation of forensic medical activity, improper organization of the structure of forensic medical institutions, deficiencies in material and technical and personnel support, as well as a low level of knowledge about the capabilities and potential of forensic examinations among employees of investigative bodies.

Key words: war crime, forensic medical examination, expert, investigative (search) actions, investigation, documentation, special knowledge.

Постановка проблеми. Результати використання спеціальних знань під час досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень мають винятково важливе значення, адже в певних випадках здатні не лише визначити стратегічні напрями досудового розслідування, але й забезпечити високу його ефективність та прийняття правильних процесуальних рішень, формування якісної доказової бази, а отже – уможливити виконання ключового завдання кримінального провадження – притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб, відновлення верховенства права та справедливості. Надзвичайно важливим є використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів, в умовах, коли органи досудового розслідування стикаються з безпрецедентними викликами, зумовленими наслідками ведення агресивної війни на території нашої держави. Варто також звернути увагу на те, що до моменту широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну була практично відсутня практика притягнення до кримінальної відповідальності за воєнні злочини, а тому й не було науково-методичних напрацювань щодо криміналістичного забезпечення їх розслідування [1, с. 10].

Зважаючи на те, що значна частина воєнних злочинів, що кваліфікуються як жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням, пов'язана з настанням смерті потерпілих або отриманням ними тілесних ушкоджень, виняткового значення набуває залучення до документування та розслідування таких деліктів спеціалістів в галузі медицини.

Стан опрацювання проблематики. Нагальна потреба зумовила підвищення наукового інтересу до питань використання спеціальних знань та криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів. Так, цими проблемами переймалися А.А. Вознюк, М.А. Грига, О.М. Дуфенюк, Н.М. Ергард, А.В. Коваленко, І.В. Пиріг, Р.Л. Степанюк, В.М. Шевчук, А.В. Шультженко та інші вчені. Ця проблематика стала предметом обговорення на численних наукових заходах різного рівня, до проведення яких залучаються практичні працівники, які озвучують ті ускладнення, які виникають під час документування та розслідування воєнних злочинів. Попри підвищений науковий інтерес до досліджуваного питання, його актуальність не зменшується і різні аспекти використання спеціальних знань під час розслідування окремих видів воєнних злочинів і надалі потребують дослідження.

Метою статті є встановлення значення та напрямків використання знань судової медицини під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, а також виявлення проблемних аспектів, які виникають під час застосування даної категорії спеціальних знань.

Виклад основного матеріалу. Напрямки використання криміналістичних знань під час розслідування воєнних злочинів різноманітні: для планування розслідування воєнних злочинів, висунення версій, оцінки слідчих ситуацій та відповідного прийняття рішень щодо методики розслідування, застосування сил, засобів, ресурсів, забезпечення залучення фахівців певних галузей, забезпечення діяльності слідчих груп; для ефективного проведення окремих слідчих (розшукових) дій (оглядів, ексгумації трупів, пред'явлення для впізнання, допитів свідків та потерпілих); для ефективного застосування техніко-криміналістичних засобів збирання доказової інформації, слідів злочину (вогнепальних ушкоджень, дії вибухових пристроїв, трас, нашарувань, речовин тощо), речових доказів; отримання порівняльних зразків; підготовки додатків до протоколів слідчих (розшукових) дій, проведення фото-, відеофіксації, упакування вилучених об'єктів тощо; для отримання «наукових доказів» під час проведення судових експертиз (балістичних, матеріалознавчих, трасологічних, біологічних, хімічних, вибухотехнічних, пожежотехнічних, експертиз відеозаписів, комплексних та ін.); для аналітичної роботи з формування, узагальнення, дослідження та використання великих баз даних, у тому числі з відкритих джерел цифрової інформації [2, с. 371].

Виклики, які стоять перед слідчими органами під час документування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням зумовлюють необхідність застосування спеціальних знань в межах будь-якого із вище зазначених напрямків, втім найпоширенішою практикою їх використання є судово експертиза, без якої фактично не обходиться жодне провадження.

Вивчення матеріалів практики дозволяє стверджувати, що найчастіше під час розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень виникає необхідність у проведенні судово-медичних експертиз. Зазначене цілком закономірно, адже способи вчинення таких злочинів переважно пов'язані зі спричиненням тілесних ушкоджень та настанням смерті потерпілих. Водночас призначення судово-медичної експертизи відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України є обов'язковим для встановлення причин смерті та тяжкості і характеру тілесних ушкоджень. У межах судово-медичної експертизи проводять: експертизу трупів у випадках насильної смерті і в разі підозри на насильство; експертизу потерпілих, звинувачуваних та інших осіб; експертизу речових доказів та експертизу за матеріалами кримінальних чи цивільних справ [3]. Механізм спричинення тілесних ушкоджень визначається за допомогою додаткової судово-медичної експертизи, а на підставі протоколу допиту потерпілого, підозрюваного, а також слідчого експерименту з кожним із них окремо проводиться судово-медична експертиза механізму спричинення тілесних ушкоджень [4, с. 263].

Основними питаннями, які вирішують судово-медичні експерти під час дослідження трупів жертв злочинів, пов'язаних зі збройною агресією, є: Яка приблизна давність настання смерті? Яка причина смерті? Чи є на трупі ушкодження, їх характер і локалізація? Від якого виду травматичного впливу могли виникнути ушкодження, які властивості мало зняряддя заподіяння травми? Яке (які) ушкодження безпосередньо спричинило (спричинили) смерть? Чи могли заподіяні тілесні ушкодження утворитися за обставин, вказаних у постанові про призначення експертизи? Чи є ознаки переміщення трупа після заподіяння ушкоджень? У якому середовищі перебував труп та якою була тривалість перебування в ньому? Крім того, даний вид судових експертиз уможливає встановлення: прижиттєвих та посмертних ушкоджень; місць розташування вхідного та вихідного кульових отворів та напрямку ранового каналу; відстані, з якої був зроблений постріл (постріли) [5, с. 349].

При судово-медичній експертизі живих осіб, постраждалих від злочину, орієнтовним є таке коло запитань: Чи наявні на тілі потерпілої особи ознаки насильства, заподіяного під час звалтування? Який ступінь тяжкості спричинених тілесних ушкоджень? Які ознаки та механізм спричинення тілесних ушкоджень? Які послідовність спричинення тілесних ушкоджень, давність, характер спричинених тілесних ушкоджень? Чи відповідають характер і термін давності тілесних ушкоджень, виявлених у потерпілої особи, механізму утворення цих пошкоджень за відповідних обставин? Яким предметом (предметами) були спричинені тілесні ушкодження? Чи можливо визначити індивідуальні особливості предмета, яким були нанесені тілесні ушкодження? Якщо так, то яким саме. Чи порушено цілісність статевих органів? Чи наявні на статевих органах потерпілої особи біологічні сліди? Чи наявні ушкодження на статевих органах потерпілої особи? [6].

Судово-медична експертиза речових доказів вирішує такі питання: Кому належать виявлені об'єкти (людині чи тварині)? Якщо сліди належать людині, то яка їхня групова приналежність? Яку групу має кров потерпілої (ймовірно підозрюваної) особи? Кому з осіб можуть належати виявлені сліди (необхідно надати зразки для порівняння)? Чи придатні виявлені сліди для подальшої молекулярно-генетичної експертизи? [7].

Варто відзначити, що проведення судово-медичної експертизи належить до переліку невідкладних слідчих (розшукових) дій. Метою її першочергового проведення є своєчасний збір і збереження доказів під час документування воєнних злочинів. Головним призначенням судово-медичної експертизи у таких випадках є невідкладна фіксація ушкоджень (слідів), адже вони можуть швидко зникнути. Не даремно вчені, як одне з ускладнень таких експертиз визначають тривалий проміжок у часі між виникненням слідів та можливістю їх експертного дослідження. Згадана проблема набуває особливої актуальності під час розслідування звалтувань, які масово вчиняли військовослужбовці РФ на окупованих територіях. За порівняно нетривалий проміжок часу завдані тілесні ушкодження та сліди біологічного матеріалу безслідно зникають.

Наслідки звалтування оцінюються відповідно до Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи. Досліджуються: статева зрілість, порушення цілості дівочої пліви, характер і механізм виникнення тілесних

ушкоджень при скоєнні насильницького статевого акту, характер, механізм виникнення ушкоджень та змін при скоєнні розбещених дій, здатність до статевих зносин та запліднення, вагітності та пологів, що були, зв'язок припинення вагітності із травмою, штучного припинення вагітності, статевої приналежності, стану статевих органів у випадку встановлення стійкої втрати працездатності або здатності до фізичної праці. Щодо осіб чоловічої статі у зв'язку із розслідуванням злочинів з елементами зґвалтувань є дослідження ознак, які можуть свідчити про мужоложство, й ознак, які встановлюють сам факт зґвалтування. При дослідженні враховуються всі наявні тілесні ушкодження, ушкодження в ділянках статевих органів й анального отвору [4, с. 264].

Вид судової експертизи, що призначається під час розслідування зґвалтування визначається особливостями способу вчинення даного злочину, його наслідками та давністю: без спричинення тілесних ушкоджень (через погрози розправи, розправи над рідними і близькими), із спричиненням тілесних ушкоджень, завдання каліцтва (безпліддя), спричинення смерті. Це можуть бути експертиза статевих станів, судово-медична, експертиза трупа, судово-медична експертиза механізму спричинення тілесних ушкоджень, види психологічних і психіатричних експертиз. Залежно від тривалості періоду, який пройшов між подією, яка супроводжувалась зґвалтуванням, виникає також можливість вилучення біологічних зразків і призначення імунологічної та цитологічної експертизи, експертизи ДНК [4, с. 265].

Коло напрямків використання знань судової медицини під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням не обмежується проведенням судово-медичної експертизи. Так, О.М. Дуфенюк виокремлює наступні напрямки використання цих знань під час розслідування воєнних злочинів:

для надання допомоги слідчому, прокурору під час проведення оглядів трупів на місці події, опису у протоках слідчих дій тілесних ушкоджень, вогнепальних ушкоджень, опіків, інших патологій і травмувань у відповідності з анатомічними даними будови тіла людини та спеціальною медичною термінологією;

для надання допомоги під час ексгумації трупів, зокрема з місць масових поховань («братських могил»), проведення їх огляду;

для проведення судово-медичних експертиз трупів (аутопсії), визначення причин смерті, тривалості посмертного періоду, характеру, механізму утворення та локалізації тілесних ушкоджень, їх розмір, форму, кількість, напрям та інших питань;

експертиз при зґвалтуваннях, ідентифікації осіб за їх останками, досліджень об'єктів зі слідами біологічного походження, токсикологічних, комплексних медико-криміналістичних та інших досліджень;

для участі під час проведення освідування з метою отримання біологічних зразків у справах про зґвалтування, підозри застосування хімічної зброї, отруєнь, спровокованих забрудненням доквілля через активні бойові дії тощо;

для участі за необхідності під час допиту неповнолітніх осіб, особливо тих, які стали свідками або потерпілими від насильства [2, с. 371-372].

Як стверджують А.А. Вознюк та М.А. Грига, сучасні можливості судово-медичної науки є доволі потужними, а їх рівень – достатнім для задоволення потреб досудового розслідування, зокрема у провадженнях про воєнні злочини. Втім, ефективному використанню сучасних інновацій і технологій у правоохоронній діяльності перешкоджає ціла низка ускладнень, одним з яких є елементарна відсутність у працівників органів досудового розслідування знань щодо спроможностей та потенціалу судових експертиз і кола вирішуваних судовими експертами питань. Як наслідок, не ставляться (або неправильно формулюються) важливі для досудового розслідування питання, дослідження не проводяться (або проводяться не в повному обсязі), що суттєво обмежує можливості для формування якісної доказової бази у кримінальному провадженні [1, с. 14]. Отже уявляється необхідним проведення спеціальної просвітницької діяльності щодо можливостей використання знань судової медицини під час розслідування воєнних злочинів щонайменше серед осіб, які здійснюють такі розслідування.

Практики звертають увагу на проблему, пов'язану з неналежною організацією структури судово-медичних установ на територіях з особливими умовами (де ведуться активні бойові дії, а також деокупованих територіях, де виявлені масові поховання та виникає необхідність у проведенні значної кількості судово-медичних експертиз). Відтак виникає нагальна необхідність у розробленні ефективної організаційної структури таких установ та коригування їх діяльності

в особливий період з метою забезпечення максимально результативної роботи судово-медичних закладів [8, с. 105].

З початком війни загострились проблеми і у нормативно-правовому урегулюванні діяльності судових медиків. Так, вчені та практики й раніше наголошували, що чинне національне законодавство у сфері судово-медичної експертизи пронизане численними прогалинами та колізіями, наповнене листами МОЗ України замість нормативних рішень, а отже, гостра правова невизначеність створює труднощі в правозастосуванні, що негативно впливає на захист прав людини та порушує стандарти верховенства права [9, с. 160].

В ускладнених умовах воєнного стану важливою нагальною науково-практичною проблемою практики визначають судово-медичну ідентифікацію загиблих і померлих осіб в Україні, передусім в частині визначення стандартів судово-медичних досліджень, що виконуються під час розслідування злочинів, пов'язаних з масовою загибеллю людей. Експерти зауважують, що ці стандарти мають бути оформленими у вигляді експертної технології, яку необхідно запровадити в державі [10, с. 18].

Варто також звернути увагу на проблему, яка особливо гостро виявилась під час проведення судово-медичних досліджень після виявлення масових поховань на деокупованих територіях. Йдеться про елементарну нестачу ресурсів, як людських (експертів), так і матеріальних (обладнання, морги тощо). Частково дана проблема вирішувалась шляхом передислокації частини спеціалістів із судово-медичних установ прилеглих областей, а також залучення експертів з країн-партнерів в межах міжнародного співробітництва.

Висновки. Таким чином, використання судово-медичних знань під час документування і розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є вкрай затребуваним, оскільки більшість таких воєнних злочинів пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень або смертю потерпілих. Крім проведення судово-медичних експертиз, судові медики залучаються до проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема ексгумації, огляду трупа, освідчення, допиту; дані спеціалісти надають допомогу під час проведення огляду місця події для вилучення біологічних зразків для ефективного проведення в подальшому відповідних експертних досліджень.

Крім безпекових ризиків, ефективному проведенню судово-медичних експертиз в безпрецедентних умовах агресивної війни стоїть на заваді ціла низка ускладнень, які пов'язані з вадами нормативно-правового урегулювання даного виду діяльності, подекуди неналежною організацією структури судово-медичних установ, неоліками матеріально-технічного та кадрового забезпечення, а також іноді – низьким рівнем знань щодо спроможностей та потенціалу судових експертиз і кола вирішуваних судовими експертами питань у працівників слідчих органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Vozniuk A., Hryha M. Topical issues of forensic medical examination in the investigation of war crimes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. № 28(2). P. 9–18. Doi: <https://doi.org/10.56215/naia-herald/2.2023.09>.
2. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. Doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88>.
3. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ МОЗ України від 17.01.95 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>.
4. Шульженко А.В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2022. № 2. С. 261–270.
5. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: наук.-практ. посіб. / [І.В. Гловюк, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В.В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2023. 400 с.
6. Пам'ятка щодо особливостей розслідування фактів умисних вбивств захищених осіб в умовах збройного конфлікту. Київ: Офіс Ген. прокурора України; Тренінг. центр прокурорів України, 2022. С. 127-128.

7. Пам'ятка щодо особливостей розслідування фактів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. Київ: Офіс Ген. прокурора України. Тренінг. центр прокурорів України, 2022. С. 15.
8. Ергард Н.М., Кубаля С.М. Актуальні питання проведення судово-медичної експертизи під час воєнного стану. *Modern directions of scientific research development* : матеріали XII Між-нар. наук.-практ. конф. (Чикаго, 18–20 трав., 2022 р.). Чикаго : BoSciencePublisher, 2022. С. 104–108.
9. Senyuta I., Orlyuk O., Buletsa S., Ivanchulynets D. Forensic medical and forensic psychiatric examination: some issues of legal regulation. *Georgian Medical News*. 2020., 299. P. 158–163.
10. Гуров О., Антонов А., Сургай Н., Татарко С., Шилан В., Узбек Т. Шляхи вдосконалення судово-медичної ідентифікації особи в ускладнених умовах. *Судово-медична експертиза*. 2023. № (1). С. 16–21. Doi: <https://doi.org/10.24061/2707-8728.1.2023.3>.